

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ УКРАЇНОЗНАВСТВА ІМ. І. КРИП'ЯКЕВИЧА
ІНСТИТУТ НАРОДОЗНАВСТВА

СВІДЕРСЬКА Наталія Юріївна

УДК 94(477)“1938/1939“

**УКРАЇНСЬКЕ ПИТАННЯ В ПОЛІТИЦІ
ДЕРЖАВ ЄВРОПИ
НАПЕРЕДОДНІ ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ
(вересень 1938 — вересень 1939 рр.)**

07.00.01 — історія України

Автореферат
дисертації на здобуття наукового ступеня
кандидата історичних наук

Львів — 2001 р.

Дисертацією є рукопис.

Робота виконана у відділі новітньої історії Інституту українознавства
ім.І.Крип'якевича НАН України.

Науковий керівник: доктор історичних наук, професор,
СЛИВКА Юрій Юрійович, Інститут українознавства
ім. І.Крип'якевича НАН України, завідувач відділом
новітньої історії

Офіційні опоненти: доктор історичних наук, професор,
КОЛЕСНИК Віктор Пантелеймонович, Волинський
державний університет ім.Лесі Українки, завідувач
кафедри нової
та новітньої історії зарубіжних країн;

кандидат історичних наук, доцент,
ГЕТЬМАНЧУК Микола Петрович, Національний
університет “Львівська політехніка”, завідувач кафедри
політології.

Провідна установа: Інститут історії України НАН України, м.Київ.

Захист відбудеться 13 листопада 2001 р. о 15.30. год. на засіданні спеціалізованої
вченої ради Д35.222.01 в Інституті українознавства ім.І.Крип'якевича НАН України
(79026, м.Львів, вул. Козельницька, 4).

З дисертацією можна ознайомитись у бібліотеці Інституту українознавства
ім.І.Крип'якевича НАН України (79026, м.Львів, вул. Козельницька, 4).

Автореферат розіслано 10 жовтня 2001 р.

Учений секретар
спеціалізованої вченої ради

Патер І.Г.

ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА РОБОТИ

Актуальність теми. Відродження і зміцнення української державності створило передумови для науково виваженого, об'єктивного дослідження й переосмислення концептуальних проблем історії України, насамперед її місця і ролі в системі міжнародних відносин кінця 30-х років XX століття. У цьому контексті значний науковий інтерес викликає аналіз політики держав Європи щодо українського питання напередодні і в період Другої світової війни.

З відомих причин цей напрям історичного минулого радянською історіографією досліджувався тенденційно, а окремі його аспекти замовчувалися, або ж висвітлювалися політизовано. Про актуальність теми, необхідність неупередженого її розкриття свідчить і те, що за останні роки підвищений науковий інтерес до неї спостерігається не лише у вітчизняній, але й зарубіжній історіографії. Певним чином це пояснюється фактором зростання ролі України на міжнародній арені, зокрема у вирішенні нагальних питань, що виникають перед світовим співтовариством.

Актуальність наукового дослідження зумовлюється також потребою виваженого і збалансованого підходу України до налагодження політичних і економічних стосунків з іншими країнами в сучасних умовах, зокрема з її найближчими сусідами.

Об'єкт наукового дослідження — сутність політики країн Європи щодо України напередодні Другої світової війни, а предмет — українське питання в контексті подій, які передували початку агресії гітлерівської Німеччини та її союзників щодо Чехословаччини, а згодом і Польщі.

Хронологічні рамки визначені глибинними політичними трансформаціями в переддень Другої світової війни. Нижня межа означена Мюнхенською угодою, що стала переломним моментом у політиці країн Європи, проголошенням автономії Закарпаття та різкою актуалізацією українського питання на міжнародній арені, а верхня — вереснем 1939 р., початком світової війни, реалізацією серпневих німецько-радянських домовленостей та підписанням договору про дружбу і кордон між Німеччиною і Радянським Союзом.

Мета і завдання дослідження — на основі всебічного аналізу найрізноманітніших джерел, вітчизняної і зарубіжної історіографії з'ясувати першопричини актуалізації українського питання в світі та охарактеризувати геополітичні цілі головних ініціаторів військового протистояння, їхню політику щодо України.

Дисертант прагнув дослідити:

- 1) політико-правовий статус українських земель напередодні Другої світової війни;
- 2) геостратегічне місце України в політиці іноземних держав та передумови актуалізації українського питання;
- 3) основні етапи політики країн Європи щодо українського питання;
- 4) наслідки реалізації німецько-радянських домовленостей стосовно України;
- 5) позицію західноукраїнських політичних партій щодо розв'язання українського питання.

Методологічна основа дослідження — історико-хронологічний, проблемний і порівняльний методи, об'єктивізм, історизм, системність, взаємозв'язок внутрішніх і зовнішніх чинників.

Наукова новизна дисертації — досліджено українське питання в міжнародній політиці кінця 30-х років, причини його актуалізації, позиції різних держав Європи щодо України в контексті реалізації їх геополітичних та стратегічних цілей. Україна виступила не як суб'єкт, а лише об'єкт міжнародних відносин, була предметом торгу між головними діючими фігурами тогочасного політичного життя, насамперед СРСР, Німеччиною та їх союзниками. Різновекторні українські політичні сили на розв'язання проблем України не мали істотного впливу.

Практичне значення дисертації визначається можливістю використання її результатів для висвітлення політичної історії України, зокрема в загальноєвропейському контексті, а також для підготовки спецкурсів та навчальних посібників з історії України та країн Центрально-Східної Європи ХХ століття.

Результати дослідження апробовані на двох міжнародних конференціях: “Українсько-польські відносини ХХ ст.: державність, суспільство, культура”.— Тернопіль, 1999; “1939 рік в історичній долі України і українців”.— Львів, 1999, а також у публікаціях дисертанта.

Тема “Українське питання в політиці держав Європи напередодні Другої світової війни (вересень 1938 - вересень 1939 рр.)” є складовою частиною планів науково-дослідної роботи відділу новітньої історії Інституту українознавства ім. І.Крип'якевича НАН України, зокрема проблеми “Суспільно-політичний та національно-визвольний рух в Україні (західні землі) кінець XVIII-XX ст.” (протокол № 1 від 24 січня 1995 р.).

Структура дослідження побудована за хронологічно-проблемним принципом, складається зі вступу, чотирьох розділів, висновків та списку використаних джерел і літератури, що нараховує 344 найменувань, викладених на 26 сторінках. Загальний обсяг дисертації складає 221 сторінку.

ОСНОВНИЙ ЗМІСТ ДИСЕРТАЦІЇ

У вступі обґрунтовано актуальність теми, її хронологічні рамки, визначено об'єкт, предмет, мету та завдання дослідження, сформульовано наукову новизну і практичне значення дослідження.

У першому розділі “Історіографія та джерела” дається огляд літератури та джерельної бази дисертаційного дослідження. За часів радянської влади висвітлення теми відверто не підтримувалося, можливості її об'єктивного вивчення були вельми проблемними, про українське питання говорилося лише як про так зване і порушувалося воно виключно в контексті підступів міжнародного імперіалізму та реакційної діяльності українських буржуазних націоналістів.

Проте ця проблема досліджувалась А.Шлепаковим, Ю.Сливкою, А.Пушкашем, М.Швагуляком, П.Сардачуком, І.Попом та В.Ковалем, працям котрих були властиві ідеологічні штампи, що позначилось передусім на висвітленні політики Радянського Союзу та оцінці діяльності українських політичних партій і організацій. Разом з тим ряд аспектів розглядуваної проблеми в їх публікаціях було відтворено досить ґрунтовно і переконливо. Це стосується, головним чином, характеристики політики Німеччини та держав Західної Європи щодо України, позиції урядів Польщі, Угорщини та Румунії в розв'язанні українського питання не тільки з позиції зміцнення своєї влади в уже окупованих українських землях, але й щодо розширення експансії на Україну в процесі передбачуваного світового військового конфлікту. Важливо також підкреслити, що події навколо Карпатської України розглядалися не як локальне явище, а як загальноукраїнська і європейська проблема. Зaslугою згаданих авторів є й те, що вони вперше залучили до наукового обігу документи і матеріали зовнішньополітичних відомств Німеччини, Великої Британії, Чехословаччини, Польщі, Угорщини та інших країн. Тому ці праці не втратили свого значення.

З кінця 80-х — початку 90-х років почався якісно новий етап дослідження концептуальних проблем історії України, зокрема її ролі в міжнародних взаєминах, виявлена роль України як важливого фактора європейської політики. Позитивна роль в утвердженні такого погляду на події передодня Другої світової війни та місця української проблеми в міжнародних відносинах, зокрема в боротьбі за розподіл сфер впливу в Центральній Європі, належать публікаціям М.Гетьманчука, В.Ковалю, М.Ковалю, С.Кульчицького, Ю.Сливки, А.Трубайчука, М.Швагуляка.

Великий інтерес до досліджуваної проблеми виявляють учені української діаспори — П.Стерчо, М.Прокоп, Д.Злепко. Вагоме наукове значення мають книги В.Косика.

У російській історіографії при розгляді даного питання можна виділити два напрямки. До першого належать історики радянської школи, які повністю відкидають будь-яку відповідальність СРСР за розв'язання Другої світової війни — І.Лебєдєва, А.Мерцалов, Л.Мерцалова, В.Молодяков, А.Орлов, В.Сіполс, А.Уткін та ін. Представники другого напрямку не лише звинувачують Сталіна в розв'язанні Другої світової війни, а й висувають гіпотезу про підготовку превентивного удару — Д.Наджафов, М.Мельтюхов, В.Нєвєжин, А.Пронін, С.Случ.

Російських істориків, незалежно від того, до якої групи вони належать, об'єднує одне — ігнорування українського чинника в міжнародній політиці 1938-1939 рр. Єдине, що можна віднайти у їхніх працях — це згадка про німецький план створення Великої України, при цьому підкреслюється, що сам Гітлер вважав його несерйозним.

На відміну від російських колег польські історики визнають факт існування українського питання, але розглядають його через призму польсько-українського протистояння в межах II Речі Посполитої. Певною мірою це стосується і праць Р.Тожецького, Є.Томашевського, А.Хойновського. Виняток становить монографія М.Кожмінського, в якій поряд з низкою зовнішньополітичних чинників, що спонукали Польщу виступити за спільний кордон з Угорщиною, автор називає й український. Карпатська Україна характеризується як важливий фактор зовнішньої політики східноєвропейських країн 1938-1939 рр.

Серед публікацій вчених Західної Європи про події 1938-1939 рр. виділяються роботи німецької дослідниці І.Фляйшхауер. Публікації К.Тіппельскірха, Ж.Дюрозеля, Г.Ліддела, У.Ширера дають можливість краще оцінити міжнародну ситуацію передодня Другої світової війни.

Дисертаційна тема досліджувалась на основі сукупності різноманітних джерел — архівних, опублікованих збірників документів і матеріалів, періодики, спогадів учасників подій.

У дисертації використані фонди Центрального державного історичного архіву у Львові, Державного архіву Львівської області та Державного архіву Волинської області.

Важливіша інформація з воєводських управ Львова, Станіслава, Тернополя і Луцька надсилалася до міністерства внутрішніх справ Польщі, матеріали якого зосереджені в Архіві Акт Нових у Варшаві. У дослідженні використані також матеріали фондів міністерства закордонних справ Польщі та її Головного управління державної поліції, Президії Ради міністрів.

У дисертації використані ксерокопії документів німецького консульства у Львові, що зберігаються в Національному архіві США у Вашингтоні, а також опубліковані збірники документів і матеріалів — іноземні та вітчизняні.

Особливо важливе значення для підготовки дисертаційного дослідження мають опубліковані в різних збірниках документи і матеріали про зовнішню політику Німеччини, Польщі, Румунії, Угорщини, Італії, Югославії. Заслуговує особливої уваги англomовне багатотомне видання документів зовнішньої політики Німеччини, яке відтворює політику Третього рейху та інших європейських країн щодо українського питання, а також збірники документів про польсько-радянські та чехословацько-радянські стосунки.

Із збірників документів і матеріалів, підготовлених радянськими істориками, варто виділити “СССР в борьбе за мир накануне второй мировой войны (сентябрь 1938-август 1939)”. На жаль, частина документів цього збірника публікувалася зі значними скороченнями, а сам підбір матеріалів явно тенденційний. Недаремно останніми роками російські історики, маючи вільний доступ до архівів оригіналів документів, опублікованих у збірнику “СССР в борьбе за мир...”, виявили багато фальсифікацій, які суттєво змінили характер і зміст багатьох раніше поданих документів.

На початку 90-х років були опубліковані вельми важливі збірники документів та матеріалів про радянсько-німецькі взаємини і загалом про радянську зовнішню політику напередодні та на початковому етапі Другої світової війни, в яких чільне місце посіла і українська проблема: “Оглашению подлежит: СССР — Германия 1939-1941. Документы и материалы”, двотомник “Год кризиса: 1938-1939. Документы и материалы” і 22-й том “Документы внешней политики СССР. 1939 г.”, які дають змогу по-новому осмислити міжнародні події того драматичного періоду в історії Європи та ще раз пересвідчитися у вагомості українського питання в радянсько-німецьких стосунках.

Радянська періодика — “Правда”, “Известия” та інші газети вкрай тенденційно висвітлювала факти зовнішньої політики СРСР, радянсько-німецькі взаємини, події серпня та вересня 1939 р. Більш виважено давали інформацію періодичні видання в Західній Україні — “Діло”, “Свобода”, “Батьківщина”, “Українські вісти”, “Новий час” та інші.

Досліджувані події відтворені і в спогадах безпосередніх учасників радянсько-німецьких переговорів 1939 р.: рейхсміністра Й.Ріббентропа, діячів Карпато-Українського уряду Августина Штефана, Семена Росохи, Юліана Хименця, Андрія Кущинського та інших. Велике значення для висвітлення громадсько-політичного життя міжвоєнного часу становлять спогади Івана Кедрин-Рудницького та Осипа Назарука.

Критичне осмислення найрізноманітніших джерел та аналіз історіографії проблеми дисертаційного дослідження засвідчує, що події передодня Другої світової війни в контексті місця і ролі України в політиці країн Європи викликають великий інтерес вітчизняних та зарубіжних учених. Висвітлення окремих її аспектів створило передумови для підготовки узагальнюючої праці “Українське питання в політиці держав Європи напередодні Другої світової війни (вересень 1938 - вересень 1939 рр.)”.

У другому розділі “Актуалізація українського питання у Європі наприкінці 1938 — початку 1939 років” проаналізовані передумови та причини зацікавленості українським питанням напередодні Другої світової війни. Вони були обумовлені розчленованістю українських земель іноземними державами та наростанням українського національно-визвольного руху, а з іншого боку — прагненням ініціаторів ревізії версальської системи договорів використати “українську карту” в реалізації своїх власних територіальних чи геополітичних інтересів.

Після завершення Першої світової війни створити соборну українську державу не вдалося. Українські землі ввійшли до складу Радянського Союзу, Польщі, Чехословаччини та Румунії. Однак досвід визвольних змагань та будівництва власної держави в 1917-1921 рр. сприяв зростанню національно-патріотичних почуттів, зокрема в західних землях України.

Розділені кордонами чотирьох держав, українці перебували в різних умовах. Та частина, що проживала в межах СРСР, знекровлена голодомором та репресіями, була поставлена перед проблемою фізичного виживання.

За умов сталінського тоталітарного репресивного режиму, котрий знищив українську національну еліту, не було можливості засвідчити перед міжнародним співтовариством своє політичне та національне кредо.

Що ж до українців Закарпаття, то після включення цього краю до складу Чехословаччини, вони здобули досить сприятливі умови для політичного і культурного розвитку, що дало підставу говорити про його національне відродження в міжвоєнний період. У Північній Буковині румунський уряд проводив послідовну політику повної асиміляції українців.

Відкидаючи будь-які прояви державотворчих прагнень українців у межах Польщі, Варшава не надала українським землям автономію, гарантовану версальською системою договорів, проводила політику асиміляції. Для української еліти був закритий доступ до цивільної та військової служби. Під кінець 30-х рр. наступ польського шовінізму на усіх ділянках політичного, господарського і культурного життя українців різко посилювався.

У міру загострення міжнародних відносин наприкінці 30-х рр. розчленована Україна використовувалась європейськими державами як важливий чинник реалізації власних геополітичних устремлінь.

У політиці Німеччини, особливо з приходом у 1933 р. до влади нацистів, в українському питанні можна виділити два аспекти. З одного боку, плани Німеччини щодо України йшли в руслі її основної зовнішньополітичної концепції, що була викладена Гітлером у програмній книзі “Майн Кампф”. Гітлер розглядав Україну в контексті реалізації програми поневолення неарійських народів, завоювання “життєвого простору”, зокрема на сході. З іншого боку, Німеччина — головний ініціатор ліквідації версальської системи договорів була зацікавлена в тому, щоб залучити до цього процесу якнайбільше держав і народів, обділених тією системою. Саме в цьому контексті Україна, зокрема західна, становила значний інтерес для німецьких реваншистів.

Уперше українське питання було використане Третім рейхом у ході чехословацької кризи, де була застосована тактика, яку згодом буде неодноразово використано — ослаблення майбутньої жертви агресії з середини через підтримку відцентрових сил у державі. У Чехословаччині однією з таких сил були неконсолідовані політично, зате розміщені в стратегічній точці Європи закарпатські українці. Після проголошення автономної Карпатської України, яке викликало великий резонанс у багатьох країнах Європи, у Берліні вибрали очікувальну позицію. З одного боку підтримували карпато-український уряд, а з іншого — визначали коло зацікавлених держав, щоб згодом використовувати їх у своїх геополітичних цілях, маніпулюючи при цьому українським питанням.

Пропагандистська кампанія навколо Великої України, яка вийшла з Берліну, швидко охопила Велику Британію та Францію. Проголошення автономної Карпатської України відбулося в той момент, коли дипломати займалися здогадками про найближчі плани Гітлера й шукали засоби захисту Заходу від можливого конфлікту. Тому їх цілком влаштовувало повернення вістря німецького експансіонізму на схід, що, з одного боку, дозволяло Третьому рейху вирішувати свої економічні та політичні проблеми, а з іншого — не зачіпати життєві інтереси Заходу. Якщо Велика Британія однозначно підтримала українські прагнення, то для Франції це було складніше. Підтримуючи українське питання, Париж наражав на небезпеку свого союзника Польщу, до складу якої входила велика частина українських земель. В кінцевому рахунку Франція зайняла позицію мінімального втручання в східноєвропейські справи, зосередившись на внутрішніх.

Така поведінка Заходу дозволила керівникам Німеччини дійти до висновку, що у випадку східного напрямку експансії з боку західних демократій не варто чекати будь-

яких рішучих кроків. У такій ситуації для походу на СРСР Німеччині потрібно було залучити в союзники Польщу.

Польська республіка була серйозно стривожена виникненням автономної Карпатської України. Маючи під своєю владою українців, вона не була зацікавлена в актуалізації українського питання, яке почала пропагувати Німеччина. З одного боку, Польща боялась, що Карпатська Україна стимулюватиме національно-визвольний рух на її східних теренах, а з іншого, — що автономія стане в руках Німеччини зародком майбутньої пронимецької України, в тому числі й за рахунок Польщі. Тому Варшава виступала за анексію Закарпаття Угорщиною. Вона підтримувала ідею спільного польсько-угорського кордону ще й тому, що вбачала в її реалізації перший крок на шляху втілення в життя свого амбітного проекту “третя Європа”.

Спочатку у Варшаві вважали, що створення польсько-угорського кордону вдасться встановити силами безпосередніх учасників, однак протиріччя інтересів, з яким вони зіштовхнулися, наводили на думку, що єдиною державою, яка реально впливає на хід подій у Європі, є Німеччина. Восени 1938 р. за підтримку польських інтересів Берлін зажадав таких поступок, на які Польща не могла піти. За таких умов польські дипломатичні кола дійшли висновку про необхідність поліпшення стосунків зі східним сусідом. У Варшаві сподівались, що усунення напруги між Польщею та СРСР зміцнить становище країни перед Німеччиною і продемонструє світові єдність позицій двох держав в українській проблемі. Однак польсько-радянське потепління не дало бажаних результатів, а зимові переговори з Німеччиною загнали польсько-німецькі стосунки в глухий кут. Польща відкинула німецькі територіальні зазіхання і відмовилась стати союзником у поході проти Радянського Союзу.

Якщо у міжнародній площині Польща докладала всіх зусиль щодо створення польсько-угорського кордону, то в середині краю розпочато репресії проти українців, що було зумовлено змінами як на міжнародній арені, так і в політиці польського уряду щодо національних меншин.

На початку 1939 року, в зв’язку з провалом німецько-польських переговорів, Гітлер переглянув свої стратегічні плани і остаточно накреслив план майбутньої експансії. Було вирішено розгромити Польщу, потім напасти на Захід і тільки після цього — на СРСР. Доля Карпатської України була вирішена — відігравши свою роль у внутрішній дестабілізації ситуації в Чехословаччині, вона мала стати винагородою Угорщині за її приєднання до Антикомінтернівського пакту. Українське питання цікавило Будапешт тільки під кутом зору анексії Закарпаття. Гортисти були згодні підпорядкувати свою

зовнішню політику Німеччині та за підтримки Берліну і далі реалізовувати свої ревізіоністичні плани.

Серед держав, безпосередньо зацікавлених в українському питанні, була й Румунія. Існування Карпатської України влаштовувало Бухарест, оскільки певною мірою урізувало інтереси Угорщини, зміцнення якої було небажаним. У зв'язку з цим румунський уряд виступав проти анексії Закарпаття Угорщиною та встановлення спільного польсько-угорського кордону. Водночас у Румунії побоювалися реалізації планів Німеччини щодо створення Великої України за рахунок включення земель Північної Буковини.

У ході чехословацької кризи яскраво проявилось хитке міжнародне становище СРСР, якого провідні країни Європи не розглядали як повноцінного партнера. Конфіденційні розмови з дипломатами різних країн показали велику стурбованість Москви актуалізацією українського питання. Не випускаючи з поля зору розвиток української справи на міжнародній арені та проаналізувавши зовнішньополітичні кроки Німеччини, навесні 1939 р. радянський уряд дійшов до висновку, що Гітлер запланував наступний удар на Захід. З цього виникало, що українське питання для німецької політики не є визначальним. Саме цим пояснюється різка критика Сталіна західних держав і аванси в німецький бік у березневій доповіді на XVIII з'їзді ВКП(б).

У третьому розділі “Українське питання у контексті європейської політичної кризи — весна 1939 року” зазначено, що 15 березня 1939 р. розпочалася нова фаза міжнародної кризи, що ознаменувалася остаточною ліквідацією Чехословаччини. Внаслідок цього був порушений баланс сил, закладений версальською системою договорів, який гарантував Великій Британії та Франції гегемонію в Європі. У березні-квітні 1939 р. розпочався період остаточної розстановки військово-політичних сил напередодні нової війни.

Не бажаючи втрачати свої позиції, Велика Британія та Франція починають діяти. Громадська думка цих країн суттєво змінилася — від ейфорії, породженої сподіваннями на тривалий мир після Мюнхена, до усвідомлення німецької небезпеки і необхідності відсічі агресії. В політичних колах Лондона та Парижа міцніла думка про потребу встановлення більш тісних контактів з СРСР. Становище Великої Британії та Франції ускладнювалось ще й тим, що Захід, прагнучи локалізувати німецьку експансію Центрально-Східною Європою, втратив там панівні позиції. Свідченням зміни політики стало надання англо-французьких гарантій спочатку Польщі, а згодом Румунії та Греції. Однак західні демократії розуміли, що їх гарантії без військової допомоги СРСР не мають міцної основи.

У зв'язку з цим українське питання набрало для Заходу зовсім іншого звучання. Переконавшись, що експансія на схід для Гітлера не є першочерговою, почалося згортання української теми у пресі. За нової міжнародної ситуації актуалізація українського питання не була в інтересах Великої Британії та Франції. Тому, якщо Захід і турбувала надалі ця проблема, то виключно в контексті безпеки та внутрішньої стабілізації його союзників, на території яких проживали українці. Українське питання втратило гучність і тимчасово зникло з міжнародної політики.

Своєю чергою Німеччина, яка визначила наступною жертвою Польщу, повертається до української справи. У березні-квітні 1939 р. Берлін прагне зосередити зусилля в українському питанні виключно проти Польщі. Для реалізації свого плану Третій рейх мусив докласти чимало сил, щоб заглушити біль і розчарування українців ліквідацією Карпатської України і переконати їх у щирості своїх намірів забезпечити державну незалежність України. Німецькі урядові кола сконцентрували основну увагу на організації масового виступу українців Польщі в слушний для Берліна момент. Для підготовки повстання були підключені різні німецькі відомства і вона велася одразу в кількох країнах — Німеччині, Угорщині та Польщі.

Однак цей задум, аналогічний до сценарію чехословацької кризи, в нових політичних умовах, за яких Захід зайняв цілком іншу позицію, ніж у мюнхенський період, виявився неефективним. Можливий союз західних демократій з СРСР ставив під загрозу гітлерівський план блискавичного розгрому Польщі та уникнення війни на два фронти. Вирішальне значення в майбутньому конфлікті з Польщею починає відігравати Радянський Союз. Берлін шукає шляхів налагодження контактів з Москвою через усунення суперечностей в українському питанні.

У травні 1939 р. українське питання знову виходить на авансцену європейської політики, але вже у вужчому, німецько-польсько-радянському контексті. Німеччина використовує його як запрошення до переговорів з СРСР і перетворює на предмет торгу, а підготовка українського повстання переходить в стадію суворой конспіративності, що давало нацистам ширші можливості для дипломатичних маневрів.

Розуміючи ключове значення України для СРСР, Третій рейх на початковій стадії переговорного процесу, акцентував увагу на незацікавленості щодо неї. За умов прихильного ставлення СРСР Гітлер відмовився б від плану організації українського повстання в Польщі і намагався загально приглушити значимість українського питання. Для СРСР цього виявилось замало. Москва хотіла набагато більше, але не поспішала конкретизувати свої вимоги, справедливо вважаючи, що чим більше її будуть вмовляти, тим більші дивіденди вона отримає.

Зовнішня загроза вимагала від Польщі впорядкування внутрішніх справ, передусім у стосунках з українцями. У березні 1939 р. була прийнята відома постанова Ради міністрів Польщі. Якщо ця акція загалом була розрахована на роки, то із зростаючим українським національно-визвольним рухом вирішили покінчити негайно. Березневі арешти — це добре продумана з політичної і психологічної точки зору акція польської влади. Репресії розпочалися в момент, коли в західноукраїнському суспільстві запанувала атмосфера розгубленості та розчарування після падіння Карпатської України. Розпочалися жорсткі репресивні акції проти українських інституцій, закриття українських товариств, проводилась ревіндикаційна акція.

Новий курс польської влади щодо українців був зумовлений обставинами внутрішнього і зовнішнього характеру. Виникнення Карпатської України та зростання українського національного руху, кульмінацією якого стала вимога в Сеймі Речі Посполитої автономії для всіх українських земель, що входили до складу Польщі, а також консолідація українських партій навколо Контактного комітету розцінювалась урядовими колами як загроза цілісності держави. Крім того, у Варшаві було відомо, що правочентриські угруповання, не кажучи вже про націоналістичні, знаходяться під впливом Німеччини, яка планувала організувати повстання в Галичині.

Березневі репресії спричинили напруження в краї. Щоб пом'якшити та стабілізувати ситуацію в регіоні і позбавити таким чином українців аргументів національної дискримінації, було вирішено припинити арешти. У квітні 1939 р. спостерігається навіть певне загравання польської влади з українцями. Водночас польський уряд твердо заявив, що не піде на жодні поступки в питанні автономії, вимагаючи при цьому виконання українцями їх обов'язків перед державою.

Зміна міжнародної ситуації навесні 1939 р. поставила західноукраїнський політикум у складні умови: з одного боку антиукраїнський наступ польської влади змушував шукати шляхи порозуміння з державою, а з іншого — Німеччина — ворог Польщі і надалі розглядалась як єдина реальна сила, на яку може опертись український державницький рух. Хоча після падіння Карпатської України ореол Третього рейху як оборонця обездолених розвіявся, в українському політичному таборі набирала силу теза, що Німеччина за певної міжнародної ситуації, коли їй буде стратегічно вигідна незалежна Україна, може допомогти українцям у їх устремліннях.

Позиція щодо Німеччини не афішувалась, а назовні з боку українського політичного табору була задекларована лояльність до польської держави та бажання покращити польсько-українські стосунки. Дії українців у цьому напрямі носили половинчастий характер, оскільки вони розуміли, що Річ Посполита не зможе стати їхнім

союзником у боротьбі за власну державність, а саме відродження української державності було ключовим пунктом політичних програм більшості західноукраїнських партій.

На відміну від легального сектору західноукраїнського політикуму, ОУН зайняла чітку прони́мецьку позицію, проводячи підготовку українського повстання. Це викликало неоднозначну реакцію серед української громадськості. Протистояння між націоналістичним підпіллям та легальними політичними партіями негативно відобразилось на діяльності Контактного комітету. Водночас розпочинається боротьба за вплив на українське суспільство між Українським Народно-Демократичним Об'єднанням (УНДО), що проводило помірковану політику і Фронтом Національної Єдності (ФНЄ), який, внаслідок чіткої антипольської позиції і прихильності до рішучих методів боротьби, набирал все більшої популярності, що призвело в травні 1939 р. до кризи у міжпартійних стосунках.

У четвертому розділі “Українське питання у процесі підготовки німецько-радянського пакту” простежується процес зближення двох диктатур і роль в ньому українського питання. На початку літа 1939 р. Радянський Союз, затягуючи переговори із Заходом і не реагуючи на прозорі натяки Німеччини, балансував між двома воєнно-політичними блоками. Москва на цьому етапі вже чітко визначила ціну своєї згоди за прилучення до одного з таборів. Серед її вимог було й українська проблема.

На переговорах із західними країнами умовою їх успішного висліду радянський уряд поставив позитивну відповідь на “кардинальне питання” — пропуск радянських військ через польську та румунську території на випадок німецької агресії. Знаючи негативну позицію урядів Польщі та Румунії, Сталін міг розраховувати тільки на те, що під тиском Великої Британії та Франції ці країни змінять свою точку зору. Бажання Радянського Союзу, щоб власне Захід ініціював згоду східноєвропейських країн, можна інтерпретувати так, що західні демократії визнають амбіції СРСР як великої держави зі своїми геополітичними інтересами в Європі і дають Москві таку саму свободу дій у Східній Європі, яку рік тому отримав у цьому регіоні Берлін. Однак Захід не захотів піти назустріч Сталіну в цьому питанні.

Водночас Німеччина давала чітко зрозуміти, що готова врахувати радянські інтереси в Європі. А втім, це не заважало німецьким відомствам і надалі з максимальною обережністю і конспіративністю вести підготовку до українського повстання в Польщі на випадок, якщо з Москвою так і не вдасться домовитися. Зробивши відповідні висновки з невдалих травневих зондажів і маючи перед собою перспективу війни на два фронти, німецька сторона пропонує СРСР набагато більше, ніж відмову від використання української проблеми в майбутньому. Однак українське питання і надалі залишається на

чільному місці у німецько-радянських переговорах. У розділі простежені торги між обома диктаторами за українські землі. Спочатку Німеччина планувала залишити за собою землі, що входили колись до складу Австро-Угорщини, згодом Галичину виставляють на торги “в порядку дискусії”. Галичина, як з геополітичних, так і з стратегічних міркувань, була однаково потрібна обом сторонам. Оскільки Сталін був у вигіднішому становищі, то саме він і здобув українські землі.

Радянсько-німецький пакт про ненапад і таємний протокол, підписаний 23 серпня 1939 року, поділив сфери впливу в Європі між двома диктаторами, що дозволило в майбутньому Гітлерові уникнути війни на два фронти, а Сталіну інкорпорувати ті українські землі, що раніше знаходилися поза межами СРСР. Крім територіальних надбань, Радянський Союз вперше за свою історію отримав визнання своїх інтересів у Східній Європі зі сторони іншої європейської держави. Це стало першим кроком до повернення СРСР — наступника Російської імперії — до когорти великих європейських держав.

До підписання німецько-радянського пакту західноукраїнський політичний табір був розколотий на два стани: пропольський та пронімецький. Українські політики усвідомлювали, що вони не обізнані у всіх деталях позалаштункових дипломатичних ходів, не хотіли відкрито ставати на якусь одну сторону, а прагнули за будь-якого розвитку подій залишити за собою можливість задекларувати свою прихильність чи лояльність тій стороні, від якої у майбутньому буде залежати доля українського народу.

Прихильники першого вважали своїм основним завданням зберегти здобутки українців у межах Польської держави і не наражатись на репресії з боку влади при непевній міжнародній ситуації. Прихильники другого висловлювали підтримку Німеччині, сподіваючись на її сприяння в реалізації українських державницьких устремлінь. Після 23 серпня 1939 р. надії щодо Третього рейху пропали й лідери легального українського політичного табору одностайно виступили на боці Польщі.

З огляду на внутрішню ситуацію в країні і посилення польських репресій, українці так і не створили єдиного політичного проводу, розмови і дискусії навколо якого точилися декілька років, і увійшли в Другу світову війну політично і організаційно невідповідними до реалізації свого головного завдання — здобуття незалежності.

Коли, після нападу Німеччини на Польщу, СРСР прагнув залишитись осторонь, Берлін черговий раз використав “українську карту”, щоб примусити Москву виконати свої зобов’язання від 23 серпня 1939 року про спільні радянсько-німецькі військові дії, шантажуючи її можливістю утворення української держави на території Західної України.

Розпочинаючи війну проти Польщі, СРСР також використав українське питання для прикриття своїх стратегічних цілей. Більшовицька експансія на захід і захоплення нових територій подавалися радянською пресою як захист “єдинокровних братів-українців”. Черговий раз СРСР використав українське питання під час радянсько-німецьких переговорів з приводу підписання договору про дружбу і кордон. Радянське керівництво відмовилося віддати українські землі по верхній течії Сяну Німеччині, аргументуючи це турботою про інтереси українців. Рішуче і послідовно добиваючись поступок з німецького боку в питанні української території, Сталін розглядав український народ виключно під кутом зору геополітичних зацікавлень Кремля.

Висновки:

Унаслідок поразки національно-визвольних змагань 1917-1921 рр. та падіння Української Народної і Західно-Української Народної Республік Україна не лише втратила державну незалежність, але й була черговий раз розчленована: Наддніпрянська Україна увійшла до складу СРСР, Західна Україна (Східна Галичина та Західна Волинь) — до Польщі, Північна Буковина — до Румунії та Закарпаття — до Чехословаччини.

Становище українців у складі цих держав не було однаковим, але спільним для них було національне приниження та поневолення, а, отже, й прагнення відновити свою державну незалежність і соборність. Інтенсивність боротьби за визволення була різною.

У міжвоєнний період нерозв’язаність українського питання стала одним із важливих чинників загострення міжнародних відносин й, загалом, розхитування стабільності у Центральній Європі. Це особливо рельєфно проявилось в кінці 30-х років, коли під прапором перегляду версальської системи договорів українське питання надзвичайно швидко актуалізувалося і стало ефективним засобом стимуляції ревізії кордонів, зокрема Чехословаччини, насамперед імперськими державами — головними ініціаторами розв’язання Другої світової війни.

На першому етапі — наприкінці 1938 — початку 1939 рр. — ініціатором актуалізації української проблеми на міжнародній арені виступила Німеччина. У зв’язку з проголошенням автономії Закарпаття, вона використовувала українське питання в двох аспектах. З одного боку, як засіб розвалу Чехословаччини та шантажу щодо Угорщини, яка прагнула окупації Закарпаття, з метою залучити її до Антикомінтернівського пакту, а також щодо Польщі та Румунії — постійним залякуванням створити Велику Україну на українських землях, які входили до складу цих держав. З іншого боку, для керівників Третього рейху актуалізація українського питання дала змогу прозондувати можливу поведінку держав Заходу та Радянського Союзу на випадок реалізації плану створення Великої України, як засобу уникнути у майбутній війні боротьби на два фронти, а головне

— визначити напрямок першого удару. Цих цілей німецький уряд досяг, розчленувавши і окупувавши Чехословаччину та залучивши Угорщину до Антикомінтернівського пакту.

На другому етапі — березень-квітень 1939 р., коли Німеччина чітко визначила Польщу як чергову жертву, не маючи повної ясності щодо поведінки Радянського Союзу на випадок польсько-німецької війни, Гітлер і його оточення розробляли план підготовки повстання у Східній Галичині та залякування Сталіна створенням Української держави.

На третьому етапі — травень-серпень 1939 р. — керівництво Третього рейху перейшло від зондажу радянського уряду до активного залучення у справу спільного розчленування Польщі та поділу сфер впливу в Центральній і Східній Європі. В цьому контексті українське питання відіграло значну роль у розв'язанні загального комплексу проблем, що були об'єктом інтенсивних радянсько-німецьких переговорів з другої половини травня і 23 серпня 1939 р. завершилися підписанням пакту Молотова-Ріббентропа.

Після нападу Німеччини на Польщу українське питання було важливим чинником німецько-радянських переговорів у процесі виконання серпневих домовленостей, зокрема пакту Молотова-Ріббентропа, а також підписання договору про дружбу та кордон. “Українська карта” стає істотним засобом у руках Гітлера, з метою прискорення військовий виступ Радянського Союзу проти Польщі, знову погрожуючи повернутися до проблеми створення “Галицької держави”.

Крім Німеччини, на різних етапах українською проблемою цікавились, насамперед, Польща, Угорщина та Румунія, до складу яких входили частини земель України. Якщо Угорщина прагнула анексувати Закарпаття та встановити спільний польсько-угорський кордон, то в Польщі та Румунії були занепокоєні можливістю реалізації планів Німеччини щодо створення Великої України за рахунок окупованих ними земель. Західні держави — Велика Британія та Франція, розглядали Україну виключно з позиції спрямування агресії Німеччини на схід, проти СРСР та реалізації своїх геополітичних цілей.

Позиція українських політичних партій Західної України напередодні Другої світової війни визначалася бажанням скористатися з міжнародної ситуації, щоб у міру своїх можливостей впливати на позитивне розв'язання українського питання. Вважаючи Німецьку державу, що виступала проти версальської системи договорів, і яка до того ж демагогічно оголосила себе захисником прав національних меншин, своїм співником, західноукраїнський політикум сподівався, що за її допомогою вдасться відновити державність і соборність України. Цим пояснюється активна участь українських партій, зокрема ОУН, у розбудові Карпато-української держави. Коли стало відомо, що Німеччина разом з Радянським Союзом мають намір розчленувати Польщу, частина

політичних партій Західної України заявила про свою готовність разом з польським народом стати на захист незалежності Польської держави.

Напередодні Другої світової війни Україна була не суб'єктом, а об'єктом міжнародної політики. Хоча у жовтні-листопаді 1939 р. Західна Україна, а у червні 1940 р. Північна Буковина були включені до складу радянської України в процесі реалізації німецько-радянських домовленостей, насправді сам факт возз'єднання українських земель був закономірним наслідком багатовікової національно-визвольної боротьби українського народу та фактичною реалізацією акту злуки України від 22 січня 1919 р.

Основні положення дослідження відображені в **публікаціях**:

1. Свідерська Н. Українське питання та польсько-радянські стосунки 1938 року // Наукові записки Тернопільського державного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. — Серія: Історія. — Вип. VI. — Тернопіль, 1997. — С. 63-69.

2. Свідерська Н. Зовнішньополітичні орієнтації партій Східної Галичини напередодні Другої світової війни // Наукові записки Тернопільського державного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. — Серія: Історія. — Вип. VII. — Тернопіль, 1998. — С. 116-127.

3. Свідерська Н. Український чинник у німецько-радянському зближенні навесні 1939 року // Мандрівець. — 1999. — № 5. — С. 41-44.

4. Свідерська Н. Українське питання в політичних доктринах II Речі Посполитої // Наукові записки Тернопільського державного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. — Серія: Історія. — Вип. VIII. — Тернопіль, 1999. — С. 167-173.

5. Свідерська Н. Відносини польської держави та галицької політичної еліти напередодні Другої світової війни // Українсько-польські відносини в XX столітті: державність, суспільство, культура. Матеріали міжнародної наукової конференції. 15-16 квітня 1999 року. — Тернопіль, 1999. — С. 115-120.

6. Свідерська Н. Українське питання у контексті міжнародної політичної кризи весни 1939 року // Наукові записки Тернопільського державного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. — Серія: Історія. — Вип. IX. — Тернопіль, 1999. — С. 62-69.

7. Свідерська Н. Українське питання у польсько-німецьких стосунках доби Карпатської України // Наукові записки Тернопільського державного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. — Серія: Історія. — Вип. 10. — Тернопіль, 2000. — С. 129-133.

8. Свідерська Н. Українське питання в планах Німеччини післямюнхенського періоду // Наукові записки Тернопільського державного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка.— Серія: Історія. — Вип. 11. — Тернопіль, 2000. — С. 195-203.

9. Свідерська Н. Українське питання в європейській політиці навесні 1939 року// Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність. — Вип. 7. — Львів, 2000. — С. 445-458.

10. Свідерська Н. Радянський Союз у дипломатичній інтризі навколо Карпатської України// Наукові записки Тернопільського державного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. — Серія: Історія. — Вип. 12. — Тернопіль, 2001. — С. 121-126.

АНОТАЦІЯ

Свідерська Н.Ю. Українське питання в політиці держав Європи напередодні Другої світової війни (вересень 1938-вересень 1939 рр.). — Рукопис.

Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук за спеціальністю 07.00.01 — історія України.— Інститут українознавства імені Івана Крип'якевича НАН України. — Львів, 2001.

У дисертації досліджено передумови актуалізації українського питання напередодні Другої світової війни, основні етапи і напрямки політики країн Європи щодо України, політико-правовий статус українських земель, позиції та діяльність західноукраїнських політичних партій.

Ключові слова: українське питання, Друга світова війна, міжнародні відносини, західноукраїнські політичні партії.

АННОТАЦИЯ

Свидерская Н.Ю. Украинский вопрос в политике стран Европы накануне Второй мировой войны (сентябрь 1938 — сентябрь 1939 гг.). — Рукопись.

Диссертация на соискание ученой степени кандидата исторических наук по специальности 07.00.01 — история Украины. — Институт украиноведения им.И.Крип'якевича НАН Украины. — Львов, 2001.

В диссертации исследованы предпосылки актуализации украинского вопроса накануне Второй мировой войны, основные этапы политики стран Европы в отношении Украины, политико-правовой статус украинских земель, позиции и деятельность западноукраинских политических партий.

Ключевые слова: украинский вопрос, Вторая мировая война, международные отношения, западноукраинские политические партии.

SUMMARY

Sviderska N.Yu. The Ukrainian Problem in the Policy of the European States before the World War II (September, 1938 – September, 1939).

Thesis for a Candidate's Degree in History on Specialty 07.00.01 — the History of Ukraine. — The Ivan Krypnyakevych Institute of Ukrainian Studies, National Academy of Sciences of Ukraine . – Lviv, 2001.

The role and the place of the Ukrainian problem in the context of the international political crisis in 1938–1939 are investigated in the thesis. This work considers the process of actualization of the Ukrainian problem before the World War II. The thesis contains the analysis of the political-and-legal situation of the Ukrainian lands and geostrategic place of Ukraine in the policy of foreign countries. The investigation deals with the basic stages of the European countries policy concerning the Ukrainian problem.

At the first stage – the end of 1938 – the beginning of 1939 – Germany was the initiator of actualization the Ukrainian problem on the international scene. The declaration of the autonomy of Zakarpattya made Germany consider the Ukrainian problem in two aspects. On the one hand, it was a means of Czechoslovakia collapse and Hungary as well as Poland and Romania blackmail. Hungary wanted to occupy Zakarpattya in order to involve it to the Anti-Comintern Pact. Poland and Romania were blackmailed by the constant threat to create the Large Ukraine and include the Ukrainian lands, which were the part of these lands and countries, into it. On the other hand, the actualization of the Ukrainian problem gave possibility for the leaders of the Third Reich to investigate the possible behavior of the Western countries and the Soviet Union in case the plan of creation of the Large Ukraine had been realized. It could have been a means to avoid the struggle on two fronts in the future war, and what is more important, to determine a direction of the first blow. The German government achieved these purposes, divided and occupied Czechoslovakia and involved Hungary to the Anti-Comintern Pact, as well as cleared up the position of the Western countries and the Soviet Union in case of military actions either in the West, or in the East more precisely.

At the second stage – March – April 1939 – Germany determined Poland as the next victim having no idea as to the Soviet Union behavior in case of the Polish-German war. Under these conditions Hitler and his surrounding developed the plan of preparation the revolt in the Eastern Halychyna and threatening Stalin by creating the Ukrainian state.

At the third stage – May – August – the leaders of the Third Reich began to involve the Soviet government into their plans of Poland as well as the spheres of influence in the Central and East Europe division. In this context the Ukrainian problem played a significant role in the

decision of general problems which were the object of intensive Soviet-German negotiations beginning from the second half of May. They resulted in signing the Molotov-Ribentrop's Pact in August 23.

After the aggression of Germany aimed at Poland had been fulfilled, the Ukrainian problem became the important factor of the Soviet-German negotiations during the execution of August arrangements, in particular, of the Molotov-Ribentrop's Pact. The Ukrainian card was an essential means in Hitler's hands to speed up the military expansion of the Soviet Union against Poland, as the Soviet Government was afraid to face the problem of "Halytska country" again.

The position of the West Ukrainian political parties and organizations before the World War II was determined by their desire to use the international situation for the positive decision of the Ukrainian problem. Germany was against the Versailles system of the contracts according to which the west lands of Ukraine were taken by Romania, Poland and Czechoslovakia. It announced itself a defender of the national minorities rights. In this situation the Ukrainian political parties hoped to renew the state system and sovereignty of Ukraine with Germany's help. When it became clear that both Germany and the Soviet Union had had an intention to divide Poland, some political parties of Western Ukraine declared their readiness to defend the independence of Poland together with Polish people.

Key words: Ukrainian problem, World War II, international relations, West Ukrainian political parties.